

KOGNITIVISMUS

Tato kapitola navazuje na kapitolu Morálka a umění.

Podle jednoho rozšířeného přesvědčení nelze naši emocionální reakci na fiktivní příběh rozumně vysvětlit. Tento názor významně zasahuje do kognitivismu, teze, že hodnotou díla je míra poznání, které dílo skýtá. Zmíněné přesvědčení lze dobře ukázat na tom, co je v estetice známo jako *paradox fikce*. Následující kapitola je návrhem důvodů, proč (alespoň) v případě epické prózy považovat jedno z tvrzení paradoxu fikce z jednoduchých sémantických důvodů za nepravdivé. Dále stručně naznačuje možné důsledky plynoucí z toho pro doktrínu o kognitivním zisku (opět: alespoň v žánru epické prózy).

Nejprve vyložíme jádro paradoxu fikce. V článku *How Can We Be Moved by the Fate of Anna Karenina*²⁶³ nabídl Colin Radford následující neslučitelnou trojici podle něj pravdivých tvrzení, známou jako paradox fikce:

- a) Víra čtenáře v existenci nositelů jmen (a situací, v nichž se ocitají) je v každém fiktivním příběhu nutnou (nikoli současně postačující) podmínkou vyvolání emocionální reakce na daný příběh;
- b) Jestliže čtenář ví, že daný příběh je fikcí, pak v existenci nositelů jmen (a situací, v nichž se ocitají) v tomto příběhu nevěří;
- c) Fiktivní příběhy vyvolávají (někdy) u čtenářů emocionální reakce.

Ačkoli se už na první pohled zdá tvrzení a) modálně příliš silné, má racionální jádro. Problém totiž je, že jinak bychom museli vysvětlit, jak je možné, že v nás vyvolává emoce něco nejsoucí, jinými slovy, jak mě může dojmout osud člověka, o němž vím, že nikdy nežil či nežije.

Radfordův paradox je tak možné akceptovat a považovat tak naši emocionální odezvu na fiktivní příběhy za iracionální podnik. Lze ho ale také odmítnout na základě prokázané nepravdivosti alespoň jednoho z jeho tvrzení. A popřít něco znamená nejprve porozumět tomu, co se tvrdí. Obrátíme se tedy k těm výrazům paradoxu, jejichž význam nemusí být bezprostředně zřejmý. Ukáže se přitom, že paradox je spjat s některými fundamentálními problémy sémantiky.

Vlastní jména mají označovat jakékoliv jednotlivé entity. Slyšíme-li, že individuu označenému vlastním jménem je přisuzován nějaký atribut, rozumíme tomu. Slovům a větám normálně rozumíme díky tomu, že mají význam. Je tedy smysluplné se ptát: jaký je význam vlastních jmen? Na první pohled se odpověď sama nabízí: významem vlastního jména

²⁶³ RADFORD, COLIN. How Can We Be Moved by the Fate of Anna Karenina? *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplemental Vol. 49.

je konkrétní člověk z masa a kostí. Současně se ovšem nabízí námitka: kdyby byl významem vlastního jména konkrétní člověk, pak bychom nemohli porozumět větě

Vilém z Ockhamu byl františkán,

neboť nositel toho jména je dávno mrtvý. Co je tedy významem vlastního jména, ne-li jeho konkrétní nositel? Fregovský smysl? V případě aktuálních entit lze význam jejich jmen skutečně explikovat pomocí tzv. primitivního smyslu chápaného jako jedno-jednoznačné zobrazení z (holého) individua do jeho primitivního smyslu, např. tak, jak to navrhuje Tichý v článku *Frege and the Case of Missing Sense*.²⁶⁴ Tichého primitivní smysl se zdá být příhodnou teoretickou entitou pouze při explikaci významu jmen žijících osob. Jde-li o jména fiktivních entit, tato možnost padá: není-li entity, není jejího primitivního smyslu. Tím ovšem nejsou možnosti vyčerpány. Za význam jména fiktivní osoby můžeme považovat fregovský smysl – určitou deskripci. I zde se objeví problémy. Vezměme větu „Vilém z Baskervillu byl františkán“ (jak známo, Vilém z Baskervillu je postava z románu *Jméno růže* Umberta Eca). Nabízí se dvě možnosti, jak uvažovat význam jména Vilém z Baskervillu jako fregovský smysl – určitou deskripci:

- a) Jako množinu všech atributů připsaných Vilémovi v románu *Jméno růže*, které a priori neznáme, a tak můžeme takový význam získat pouze zkušeností četby románu. Zde je potíž: kdyby tomu tak bylo, nemohli bychom porozumět první větě románu, pokud bychom nejprve nepřečetli celý román; jak ale přečíst celý román, nedostaneme-li se přes první větu?; tato možnost proto podle všeho padá.
- b) Jako množinu určitých podstatných atributů Viléma, dejme tomu atributů být františkánem a být dalekozraký. Věta „Vilém z Baskervillu byl františkán, který na čtení potřeboval brýle“ by ale v tom případě měla též význam jako „Dalekozraký františkán byl františkán, který na čtení potřeboval brýle“: čtenáři by se nedostalo žádné informace, ačkoli ta první věta nese informaci, že někdo byl františkán a na čtení potřeboval brýle; význam jména Vilém z Baskervillu nemůže podle toho být totožný nejen s uvedenou, ale s žádnou množinou deskripcí: vlastní jméno a deskripce jsou typově odlišné výrazy.

Analogickou úvahu lze uplatnit pro jakékoliv fiktivní entity označené vlastními jmény. Ukazuje se jednak, že význam vlastních jmen nelze zto-

264 TICHÝ, P.: Frege a případ nezvěstného smyslu. *ORGANON F* 2/2004, s. 174–193.

tožnit s jeho nositelem, jednak že je odlišný od jakékoliv role (smyslu–deskripce), kterou toto individuum může hrát. Vlastní jména fiktivních entit nemají denotát, který ale pro explikaci významu není nutný. Avšak vyloučíme-li primitivní smysl, nemají fiktivní jména ani (fregovský) smysl. Na jedné straně se zdá, jako by vlastní jména fiktivních entit byly bez významu, na druhé straně větám, v nichž se vyskytují, rozumíme. Mělo by se tedy vysvětlit, jakou sémantickou roli hrají jména fiktivních entit ve větách.

Sémantika

Výraz „fiktivní“ či „fikce“ je víceznačný. Běžně se říká, že nějaká postava příběhu je fiktivní, protože neexistuje. A že věty příběhu s fiktivní postavou jsou právě proto *fiktivní* ve smyslu *nepravdivé*. Tento způsob mluvy se zdá na první pohled přirozený, není však sémanticky neškodný. Existence není vlastnost individuí. Neboť za jakých okolností je věta

Vilém z Baskervillu nikdy neexistoval

pravdivá? Zjevně tehdy, když individuum označené vlastním jménem je jednak identifikováno jako existující (v minulosti), a současně se mu přisuzuje vlastnost neexistence. Na druhé straně se lze smysluplně ptát, zda existuje např. ten dalekozraký františkán, který To je ovšem deskripce, jejíž logický typ se od vlastního jména liší. Pravdivou odpovědí by mohlo být např. „Ano, existuje, a jmenuje se Vilém z Ockhamu“. Existence se tak jeví jako vlastnost entit jiných než individuí:²⁶⁵ když se tedy v našem případě takto tážeme, ve skutečnosti se neptáme, zda nějaké individuum existuje, ale zda někdo hraje roli františkána, který... Protože literární fikce obsahují i věty s takovými rolemi v pozici subjektu, zdálo by se, že problém sémantiky fikce zahrnuje nejen sémantiku vlastních jmen, ale také sémantiku rolí. Pokud jde o jména rolí ve fikci, domníváme se, že v souvislosti s fikcí nevzniká problém, protože jména individuových rolí nejsou jmény konkrétních individuí.

Jak už bylo řečeno výše, výrazem „fikce“ označujeme smyšlenky s tím, že tyto smyšlenky jsou nepravdivé. Může být příběh fiktivní, a tedy nepravdivý díky tomu, že se v něm objevují vlastní jména smyšlených entit? Dejme tomu, že příběh obsahuje větu:

(V) Vilém z Baskervillu byl františkán.

²⁶⁵ Z toho plyne, že třída individuí se uvažuje jako konstantní.

Především je jasné, že nemáme potíže (V) porozumět. Ale jak je možné jí rozumět, když individuum označené ve větě (V) vlastním jménem náš svět nikdy neobývalo? Odpověď už byla podána: jednotliviny vezdejšího světa nejspíš k významům vlastních jmen ničím nepřispívají. To, čím jsou konkrétní entity pro vlastní jména, jsou pro věty pravdivostní hodnoty: větě

Vilém z Ockhamu byl františkán

rozumí každý, aniž zná její pravdivostní hodnotu. Takže podobně jako v případě konkrétních entit u vlastních jmen ani u vět nemusíme znát stav světa, abychom jim rozuměli (= znali význam).

Pravdivostní hodnota

Je (V) pravdivá? Kdyby tomu tak bylo, pak pouze na základě toho, že *skutečně* žil člověk jménem Vilém z Baskervillu a po určité období svého života patřil k řádu františkánů. Ale takový člověk se zrodil jen v mysli Umberta Eca. Je tedy (V) nepravdivá? Jak by mohla být, když není nic, čemu bychom atribut přisoudili (ledaže by (V) znamenala, že určité hnutí mysli Umberta Eca byl františkán)? (V) je tedy buď nepravdivá, nebo nevede k pravdivostní hodnotě, nic neříká. A protože není nepravdivá, platí druhá možnost. Přesto je jasné, že (V) rozumíme. Jaký význam mají tedy věty fikce?

Klasická analýza predikátové logiky (V) by dala

$F(a)$, z čehož ovšem plyne $\exists x F(x)$ (kde F je vlastnost *být františkánem*).²⁶⁶

Taková analýza se potýká s problémem existence individuí, jak to bylo zmíněno výše. Zdá se, že význam (V) je přiměřeně explikovat spíše pomocí aparátu s větší expresivní silou, nejlépe intenzionálního, založeného na funkcích z možných světů. Vezměme Tichého TIL, kde je propozice modelována jako intenze, totiž funkce z možných světů do dvouprvkové množiny pravdivostních hodnot. Bylo řečeno, že ačkoli (V) rozumíme, v určitém smyslu nic neříká, protože nevede k pravdivostní hodnotě. Takových vět, které nevedou k pravdivostní hodnotě, může být mnoho. Např. věta „*President ČR je františkán*“ neměla v únoru 2003 pravdivostní hodnotu díky tomu, že úřad presidenta ČR nebyl v tom čase obsazen. Samotný výraz „*president ČR*“ však označuje úřad-rolí, kterou v únoru

²⁶⁶ Z tvrzení *Vilém z Baskervillu byl františkán*, v analýze predikátové logiky plyne, že existuje takové x , které bylo františkánem. Ale Vilém z Baskervillu neexistoval.

2003 nikdo nezastával, což ovšem není případ věty (V), jak jsme vysvětlili výše. Tedy zatímco význam věty „President ČR je františkán je takřikajíc hotový, úplný, a věta označuje (parciální) propozici, je význam (V) v jistém ohledu neúplný díky jménu Vilém z Baskervillu, které obsahuje. Taková „díra“ ve významu je zachycena jako volná proměnná. Takže analýza věty obsahuje v pozici subjektu volnou proměnnou „běžící“ přes *jakákoliv* individua.²⁶⁷ Jazykem intenzionální logiky: věta (V) je neúplným jménem propozice v-konstruované strukturovanou konstrukcí v závislosti na hodnotě proměnné x , která bude dodána valuací v . Propozice je chápána jako (nestrukturovaná) funkce z možných světů do chronologií pravdivostních hodnot: jinými slovy, to, co se větou říká, takřikajíc krájí množinu všech možných světů na ty, ve kterých je dané tvrzení pravdivé a ty, ve kterých pravdivé není. Konstrukce je zhruba řečeno tím, co Frege mínil myšlenkou (a Bolzano svými *Sätze an sich*) a funguje jako složka umožňující rozlišit významy různých tvrzení se stejným průběhem pravdivostních hodnot. Konstrukce může konstruovat pravdivostní podmínky tehdy, jsou-li všechny její složky významově soběstačné. Ve větě (V) tomu tak ovšem není: za x lze dosadit *cokoli* z domény individuí. Aby věta označovala propozici, je třeba nejprve dosadit za x hodnotu, tj. provést valuaci. Všimněme si však, že tato propozice bude totální funkcí (tzn., že bude vždy mít pravdivostní hodnotu), neboť valuační vždy nějaké individuum dodá (jako by „existovalo“). Podle všeho tedy věty fiktivních příběhů postrádají pravdivostní hodnotu díky vlastním jménům entit, jejichž význam (smysl) je neúplný, a proto postrádají denotát. To je rys, který mají společný s indexickými výrazy. Společné mají tyto věty to, že jejich význam je otevřená konstrukce s volnými proměnnými. Avšak zatímco u indexických výrazů je hodnota valuační těchto volných proměnných „dodána“ situací promluvy, u vět fikce si jejich hodnotu může doplňovat čtenář v „situaci četby“ (k tomu též výše kapitola o vztahu umění a morálky a též rozlišení *de re / de dicto* z oddílu *Obrazová reprezentace*).

Postoj k fikci

Lidé mohou k psaným nebo prosloveným tvrzením zaujímat rozličné postoje. Dejme tomu, že Adam při četbě fiktivního příběhu ví, že čte fikci a současně věří, že (V). Postoj víry interpretujeme jako víru v pravdivost věřeného. Avšak jak už bylo řečeno, (V) bez valuační nevede k pravdivostní hodnotě, protože nekonstruuje propozici. Může Adam věřit v pravdivost (V), není-li ani pravdivé, ani nepravdivé? Podle analýzy intenzionální logiky by to bylo totéž, jako kdyby věřil, že $2 + x = 4$.

²⁶⁷ Proměnná x zastupuje vlastní jméno *Vilém z Baskervillu* a vyskytuje se v pozici tzv. volné proměnné; volná proměnná není vázána, jako v případě výše uvedené neintuitivní predikátové analýzy, existenčním kvantifikátorem.

Věří, že 2 plus libovolné číslo dává čtyři? Mnohem přirozenější se jeví, že Adam může věřit, že $2 + 2 = 4$, nebo $2 + 3 = 4$ podle toho, jak byl pozorný ve škole. Nevěří-li tedy Adam v pravdivost věty (V), v co tedy ohledně (V) věří, když ví, že čte fikci? V existenci pojmenované entity a současně v její neexistenci? Přesto lze z toho, že fikce chválíme nebo haníme usoudit, že se jako čtenáři nějakým způsobem k tvrzením fikce stavíme. Jedno řešení nabízí Tichý.²⁶⁸ Adam nevstupuje do propozičního postoje víry v pravdivost (V), ale vstupuje při četbě fikce do neutrálního kognitivního stavu, kdy *předpokládá*, že (V). Jinými slovy, Adam v případě (V) předpokládá, že jestliže V, pak V, nebo jestliže *neV*, pak *neV*. V každém případě předpokládá Adam tautologii, něco, co nemůže nebýt pravdivé. Adamův předpoklad je triviálně pravdivý (protože je pravdivý v libovolné valuaci: je-li cokoli františkánem, pak je cokoli františkánem a vice versa). Adam se nemůže mýlit a současně se obejde bez víry v existenci Viléma z Baskervillu či situací, v nichž Vilém vystupuje. Není nutné postulovat zvláštní víru v existenci postav a/nebo situací fiktivního příběhu. Cena za to je však ta, že postoj předpokládání je vztahem individua k tautologii.

Shrňme nyní výše řečené v jednoduché úvaze:

1. Je-li obecně *V* věta s volnou proměnnou, pak *V* nekonstruuje propozici.
2. *V* je věta s volnou proměnnou.
3. *V* nekonstruuje propozici.
4. Čtenář nemůže věřit žádné větě, která nekonstruuje propozici.
5. Čtenář nemůže věřit *V*.
6. Čtenář předpokládá, že jestliže *V*, pak *V*, nebo předpokládá, že jestliže *neV*, pak *neV*.
7. Čtenář předpokládá tautologii.
8. Každá tautologie je informačně prázdná.
9. Čtenář předpokládá něco, co nese nulovou informaci o světě.
- ∴ Čtenář se četbou fiktivních příběhů o světě nic nedozvídá.

Krok 5. je v souladu s tvrzením b) a v rozporu s tvrzením a) Radfordova paradoxu. Platí-li v paradoxu současně s b) také c), že fiktivní příběhy vyvolávají (někdy) u čtenářů emocionální reakce, což s odkazem na evidenci předpokládám, pak Radfordův paradox je paradoxem díky nepravdivosti tvrzení a). Odmítneme-li a), paradox mizí.

Poslední krok úvahy se může jevit problematicky: smyšlené příběhy obvykle čteme proto, že nás nějakým způsobem obohacují. Otázka je, oč nás obohacují a jak toho dosahují.

²⁶⁸ Viz TICHÝ, PAVEL. *The Foundations of Frege's Logic*. New York: De Gruyter, s. 261–270.

Kognitivní zisk

Je známo, že pojem poznání lze explikovat na základě ontologie možných světů. Při popisu světa nejde o výčet entit, které se v něm nahodile nacházejí, ale o propozice, které jsou v daném světě v určitý okamžik pravdivé. Předpokládá se tedy (fixní) třída objektů (např. individuí jako objektů nejnižšího řádu) a třída atributů, které objekty mohou mít. Jelikož to, že objekty nějaký atribut mají, je časově závislé, existuje řada možností, pokud jde o distribuce atributů po individuích. Jakákoliv konzistentní historie distribuce atributů po individuích (historie stavů věcí) je nazývána možným světem. Třída všech možných světů je třída všech takových konzistentních distribucí. Svět, v němž je nám dáno žít, skutečný svět, je jednou z takových možných distribucí. To, čemu říkáme poznání, pak spočívá ve zjišťování, která z možných distribucí (možných světů) je na základě pravdivosti jejího popisu skutečná. Posledním cílem vědy je zúžení množiny možných světů, o kterých víme, že se mezi nimi nachází ten jediný skutečný (aktuální), na singleton. Takový svět by pak byl reprezentován nesčetně mnoha pravdivými tvrzeními.

Jak už bylo řečeno, jestliže V , pak V , anebo jestliže neV , pak neV jsou tautologie a jako takové nerepresentují žádný poznatek – týkají se všech světů. Může se namítnout, že fikce sice nepřispívají k poznání skutečného světa, ale že skýtají poznání nějakého možného světa, třeba $w_{(V)}$, v němž je, krom jiných fiktivních tvrzení, pravdivá i věta (V). Jak ale jednotlivý $w_{(V)}$ identifikovat, když by neexistoval jeden, ale celá třída možných světů, v nichž by fiktivní tvrzení včetně (V) platilo? Spíše se zdá přiměřené říci obecně, že fikce nás nepoučuje o jednotlivém možném světě, ale o celé třídě možných světů se světem aktuálním v jistých rysech slučitelných.

Každodenní život

Jméno fiktivního hrdiny má v příběhu statut volné proměnné: je pouhým logickým věšákem pro atributy. Věty fikce s vlastními jmény jsou univerzální, týkají se libovolných individuí, tedy i čtenářů. Je běžné, že aktuální čtenář v konkrétním čase jako hodnotu dosadí sám sebe. To je jedno z možných vysvětlení emocionálního prožitku fikce: čtenář totiž příběh může vnímat tak, *jako by* to byl on, kdo podstupuje situace připisované autorem fiktivní postavě. Právě toto vmyšlení sebe sama na místo logického věšáku, nikoli víra v existenci fiktivní postavy v příběhu, může být vlastní příčinou emocionální reakce na četbu, jak o tom mluví tvrzení c) paradoxu fikce. Ale pro vysvětlení emocionálního angažmá ve fikci není nutné vstupovat do příběhu. Je běžné, že se jako čtenáři obdivujeme krásnému činu, ať už se ho dopustil *kdokoli*. Připomínám zde

rozlišení *de re / de dicto* v oddíle *Obrazová reprezentace*. Model s volnou proměnnou nemusíme opouštět. V obou případech může četba znamenat zisk pro *konkrétní* hodnotovou orientaci čtenáře.²⁶⁹ Tímto způsobem může fikce obohatit naše poznání světa faktů prostřednictvím poznání hodnot, neboť pokládáme za dané, že naše hodnotová orientace zpětně svět faktů ovlivňuje.

Význam použitých logických symbolů

Symbol	Význam	Jméno
~	není pravda, že...	Negace
∨	...nebo...	Disjunkce
∧	...a...	Konjunkce
⊃	není pravda, že... a ne...	materiální implikace
=	je stejný objekt jako...	Identita
≠	není stejný objekt jako	Neidentita
∃x	nějaký objekt <i>x</i> je takový, že...	existenční kvantifikátor
∀x	každý objekt <i>x</i> je takový, že...	obecný kvantifikátor
$\frac{A}{\therefore B}$	B vyplývá z A	logické vyplývání

269 Řečeno efektně jde o učení se z možných situací pro situace skutečné. Je-li tomu tak, pak má literatura velkou odpovědnost. Slovy Davida Novitze „fikce, a mám za to, že to tak je, často zkoumá, dráždí a zkouší naše morální principy a postoje. Čas od času nějaké dílo postoje podkopává, překvapuje naše morální přesvědčení a vstěpuje nové či odlišné morální hodnoty. A stane-li se to, pak je správné říci, že se čtenář z fikce něčemu naučil [...] Nejlepší příběhy, nebo alespoň ty, které zaslouží nejvyšší pochvalu, se jen zřídka vyslovují o morálce rozhodně. Nenabízí dogmatická nebo autoritativní řešení problémů hodnot“. Viz NOVITZ, DAVID. Fiction and the Growth of Knowledge. *Grazer Philosophische Studien*, Vol. 19. 1983, s. 64.